

Marcus Heinrich Windekilde ning keeleolud Schleswigis ja Liivimaal 1838. aastal

JÜRGEN BEYER

1838. aastal reisis Tartu vennastekoguduse hoolekandja Marcus Heinrich Windekilde Vilstruppi Schleswigi hertsogiriigis. Tagasiteel külastas ta muu hulgas vennastekoguduse peamist keskust Herrnhuti. Schleswigi hertsogiriik hõlmas alasid mõlemal pool tänapäevast Saksa-Taani piiri, mis on 1920. aasta rahvahääletuse tulemus.

Oma reisi kohta koostas Windekilde tartukeelse aruande, arvatavasti lühikese aja jooksul pärast naasmist, aga täpset kuupäeva pole võimalik tuvastada. Reisikirjast on teada ainult ära kiri, mis on hoiul Eesti Kirjandusmuuseumis (EKM EKLA, f 252, m 32:1; edaspidi Reisikiri).¹ Käsikiri on lihtsa välimusega ja kerge lugeda. See sisaldab mõningaid vigu, mis viitavad kopeerija eesti päritolule ja madalale haridustasemele. Kohati on tähendus moonutatud.²

Etnograafia ajaloo uurijad on juba ammu avastanud hernhuutlastest meretaguste misjonäride aruanded ja kogud. Windekilde reisikirja võiks samuti nimetada etnograafiaks. Liiasi on see mitmekihiline etnograafia: schleswiglane kirjutab reisist oma kodumaale ja püüab nähtut vaadelda tartukeelsete vendade silme läbi, loobumata siiski oma õpetlikust hoiakust saksa haridusega juhina.

Artikli eesmärk on esiteks tutvustada reisikirja, mida eestikeelsetes uuringutes ei ole seni analüüsitud, teiseks võrrelda Schleswigi keeleolusid Liivimaa ja teiste mitmekeelsete alade omadega ning kolmandaks arutleda, kas on mõistlik kasutada terminit *koloniaalkeel* Windekilde tartu keele kohta.

1. Marcus Heinrich Windekilde

Windekilde sündis 1792. aastal Sottrupis.³ Sottrup on kihelkond Sundevedi poolsaarel Flensburgi lahe põhjaservas.⁴

¹ Pikemalt olen samal teemal kirjutanud saksakeelses artiklis: Beyer 2024.

² Näiteks linnanime Berliin kirjutatakse väga erineval viisil: „Perleni Liina” (Reisikiri: 15), „Perlini pole”, „Perleni lina” (15p), „Berlenini” (16), „Berlini” (16, 16p kaks korda, 28, 30p kaks korda, 32p, 33), „Perlini” (16p, 17p, 18); „Perlinist Hamburgini” (18, aga see on arvatavasti ümberkirjutamisel tekkinud viga ja sõnad peaks kustutama). On ilmselge, et ümberkirjutaja ei teadnud linnast mitte midagi. 17. lehel on „Altona” asemel kirjas „Altonai”.

³ Sottrupis saksa nimi on *Satrup*. Sama saksa nimega kihelkond on olemas poolsaarel Angeln Flensburgi lahe lõunaservas; seda hüütakse ka taani keeles *Satrupiks*. Üldjuhul kasutatakse siinses artiklis praeguseid ametlikke nimekujusid, välja arvatud mõni hästi tuntud linn, nagu *Königsberg* (vn *Kaliningrad*) ja *Riia* (lt *Rīga*).

⁴ Windekilde (1861: 854) on kirjutanud: „Satrupis, mitte kaugel Sonderburgi linnast Schleswigi hertsogkonnas, nägin ma selle maailma valgust 16. veebruaril 1792.” Selle allika põhjal kirjutab

Windekilde isa oli luteri usu vaimulik Jens Peter Windekilde (Arends 1932a: 370).⁵ Juba tema vanaisa ja vanavanaisa olid olnud kirikuõpetajad, vanavanaisa töötas siiski Taanis, Kopenhaagenist põhja pool (Wiberg 1871: 368).⁶ Isa kutsuti 1800. aastal pastoriks Fjelstruppi, mis asub Christiansfeldi lähedal. Windekilde ja tema õed-vennad õppisid koduõpetaja käe all, kuid vanu keeli õpetas lastele isa. Windekilde kirjutab oma elukäigus:

Elukutse valikul andsid mu kallid vanemad mulle täieliku vabaduse, mu kallis isa ei soovinud ainult, et ma läheksin ülikooli, sest kogu selleaegne haridus, ja eriti Taanis ja Schleswigi ja Holsteini hertsogiriikides, pooldas ratsionalismi, mille surve all ta ka ise ägas. Kuna mu emapoolsed sugulased olid peamiselt meresõitjad, siis valisin ma selle elukutse ja läksin ühte Åbenrå merenduskooli. (Windekilde 1861: 856)

Ta kavatses siis saada tüürimeheks või kapteniks.

Kes tunneb Põhja-Schleswigi olusid, saab järeldada, milliseid keeli Windekilde vähemalt valdas: ülemsaksa keelt ja kohalikku taani murret *sønderjysk*'i, kindlasti mõistis ta passiivselt ka taani kirjakeelt (*rigsdansk*), kuigi ei pruukinud seda rääkida ega kirjutada. Lisaks oli ta õppinud ladina keelt ning tal võis olla teadmisi vana-kreeka ja võib-olla heebrea keelest. Windekilde perekonnanimi on taani päritolu, kuid oletan, et nime hääldati hiljem Tartus saksa, mitte taani moodi (st mõlemat *d*-tähte hääldati ja kõrisulghäälik kadus).

1808. aasta oktoobris jäi Windekilde raskelt haigeks. Pärast paranemist otsustas ta saada vennastekoguduse liikmeks. Vanemad nõustusid sellega meeeldi. 1808. aasta detsembris alustas ta tööd Christiansfeldi vendade maja tisleritöökojas ja viibis Christiansfeldis peaaegu viis aastat. (Windekilde 1861: 857)

1813.–1816. aastani viibis Windekilde vennastekoguduse asulas Nieskys, mis paikneb tänapäeva Saksimaal Poola piiri lähedal. Allikate andmed on natuke ebaselged: ilmselt sai ta seal väljaõppe, mis andis talle nii kooliõpetaja kui ka jutlustaja pädevuse (Beyer 2024: 240 koos aruteluga allikate kohta).

Alates 1818. aastast töötaski Windekilde Nieskys kohaliku kooli õpetajana. 1820. aastal suundus ta Baselisse (Weiss 1823: 72), kus ta töötas õpetaja ja vallaliste vendade hoolekandjana ning jättis hea mulje (Thrap 1904: 41). 1823. aastal saadeti ta Trondheimi (Norrasse), aga enne seda pidi ta Herrnhutis abielluma (Windekilde

Rudolf Põldmäe (1938: 290): „Windekilde sündis 16. II 1792 Schleswigi Saksamaal [---].” Sottrup ei asunud Saksamaal ei 1792. aastal, kui see kuulus Taani Schleswigi lääni, ega 1938. aastal, kui see kuulus Taani kuningriiki. Põldmäe ei maini kihelkonda ja piirdub hertsogiriigiga, mis aga 1792. aastal ei kuulunud Saksa Rahvuse Püha Rooma keisririiki, ning 1938. aastal ei kuulunud see osa, kus Sottrup asub, enam Saksamaale. Kas Põldmäe kasutas kaarte, kus olid alates 1920. aastast ametlikud kohanimed? Seal leiab vaid Satrupi Angelnis (vt märkust 3), sest Sundevedi saksa nimega Satrupi kihelkonnal oli nüüd taani nimi Sottrup. Hilisemad eesti uurijad võtsid Windekilde andmed üle, justkui räägitaks seal Schleswigi linnast, kus keeleolud olid täiesti teistsugused võrreldes Sottrup ja Vilstrupi omadega. Reisikirja mõistmiseks on oluline arvestada Schleswigi piirkondade erinevustega.

⁵ Jens Peter Windekilde elukäik on ilmunud trükis: Holdt 1960–1962: 257–266.

⁶ Lisateavet perekonna kohta vt Windekilde 1838: 3–5. Windekilde isa mainib 1839. aastal, et tema poeg Marcus Heinrich oli selle trükise autor (Holdt 1960–1962: 264–265).

1861: 858–859). Tema abikaasa oli taanlasest vennastekoguduse misjonäri tütar, kuid teda kasvatati saksa keeles (Lebenslauf E. M. Windekilde 1863). Hiljem õppis ta Christiansfeldis selgeks võib-olla taani keele või Põhja-Schleswigi murde.

Trondheimis ei olnud poliitilised ega kiriklikud olud hernhuutlastele soodsad (vt lähemalt Thrap 1904: 41–44). Kaks aastat hiljem siirdus noor abielupaar sealt edasi Liivimaale. Windekilde perekond saabus Riiga 1. septembril 1825. aastal. Pärast mõningaid vahepeatusi kolisid Windekilded 1826. aastal Tartusse. (Windekilde 1861: 859–861) Windekildet nimetati tema Tartus viibimise ajal sageli „diakoniks”⁷, kuid see tiitel tekitab küsimusi. Vennastekoguduses tähistab see ordineeritud vaimulikku, kuid Herrnhuti keskarhiivi (Unitätsarchiv) ordinatsiooniloendis Windekildet ei esine⁸ ning Windekilde ei maini oma elukäigus ordinatsiooni. 1838. aasta reisil jutustas ta korduvalt ja Tartus viibitud aastate jooksul tegi ta seda ilmselt regulaarselt, kuna pole teada kedagi teist, kes oleks võinud seda rolli täita.

Windekilde avaldas teoseid nii tartu kui ka saksa keeles. Need olid peamiselt tõlked. Tartu keeles ilmusid Windekildelt raamat joomarluse vastu (Palwe 1834),⁹ sõdur Peter Lohbeki elukäik (Se öige Soldat 1837) ning Johannes Linderi jutustused lastest (Linder 1843). Saksa keelde tõlkis Windekilde elukäike tartu keelest. Need avaldati ajakirjas Dorpatische Evangelische Blätter (Lebensläufe 1834a, 1834b, 1835; lisaks Brief 1836). Mõni tema töö on säilinud vaid käsikirjaliselt või ilmus anonüümselt,¹⁰ mistõttu need on kehvasti bibliografeeritud (vt Põldmäe 1938: 290). Need on enamasti praktilis-usuõpetuslikud kirjutised, mille põhjal on keeruline hinnata autori akadeemilise hariduse taset.

Windekilde elukäigust ilmneb, et tema kirjutised aitasid kaasa elatise teenimisele, kuna tema amet oli kehvasti tasustatud. Vanaduse tõttu kolisid Windekilde ja tema abikaasa 1856. aastal Herrnhuti. (Windekilde 1861: 862–863)

Liivimaal ja Põhja-Schleswigi oli saksa keel kohtute, halduse ja kõrgema hariduse keel.¹¹ Kiriku- ja koolikeeltena kasutati maal – sõltuvalt piirkonnast – eesti, läti või taani keelt, linnades oli kirikus kasutusel nii saksa keel kui ka üks kohalikest keeltest. Taani keele olukord erines siiski eesti ja läti keele omast selle poolest, et – nagu tänapäeva vähemusuuringutes öeldakse – oli olemas *kinstat*, st Taani kuningriik, kus taani keel oli riigikeel ja täielikult arenenud kultuurikeel ning kus oli võimalik õppida taanikeelses Kopenhaageni ülikoolis. Peale selle oli Taanil Schleswigis suur poliitiline mõjuvõim, mis avaldus mõni aasta pärast Windekilde külaskäiku ka keeleküsimumes.

⁷ Windekilde kasutab seda tiitlit ka ise (RA, EAA.995.1.1424, l 256–256p).

⁸ Tänan Olaf Nippet (Herrnhutis) info eest.

⁹ Vrd Põldmäe 1938: 290–293. Selle 40-leheküljelise väikese kirjutise kohta tuleks lisaks Põldmäe mainitud tõlkija artiklile (Windekilde 1834) vaadata ka American Tract Society aruandeid (Rus-sia 1834: 48; Tracts 1835a, 1835b; Estonia 1838; vt ka Russia 1839: 67). Alkoholi kuritarvitamise kohta vt veel Windekilde 1854.

¹⁰ Anonüümselt ilmus nt Windekilde saksakeelne aruanne oma isa juubeli kohta, vt märkust 6.

¹¹ Kohtu- ja halduskeele osas ei olnud olukord Schleswigis nii selge nagu Liivimaal; ajaliselt ja piirkonniti tuleks teha rohkem eristusi, kui see siin võimalik on; 1838. aasta ja Vilstrupi piirkonna kohta vastab öeldu aga tõele.

2. Reis

Reisi ajend oli Windekilde isa 50 aasta täitumine kirikuõpetajana. Isa oli kolinud 1817. aastal Fjelstrupist Vilstrupisse (Arends 1932a: 370). Nagu ka tema varasemad teenistuspäigad, asub Vilstrup taani keelealal, Schleswigi hertsogiriigi põhjapoolses osas, veidi lõuna pool Haderslevist, mis omakorda asub pisut lõuna pool Christiansfeldist. Schleswig-Holsteini ajalugu on teadaolevalt üsna keeruline. Ainult nii palju: Schleswig oli küll Taani lään, kuid mitte Taani kuningriigi osa. Taanis välja kuulutatud seadused ja määrused ei kehtinud Schleswigois ega ka Holsteinis. Schleswigi ja Taani erinevused olid suuremad kui Eestimaa ja Liivimaa vahel. Paljud Taani määrused kehtisid siiski ka hertsogiriikides, aga need olid siis eraldi välja kuulutatud Schleswig-Holsteini määrustena. Kõigi kolme ala valitseja oli üks ja sama isik.

Selle tausta valguses on küll jäme, kuid lugejate vaatenurgast mõistetav üldistus, et Windekilde kirjutab oma reisist Taani. Tegelikult ei astunud ta reisi jooksul kordagi Taani kuningriigi pinnale. Eespool tsiteeritud lõik Windekilde elukäigust ei jäta kahtlust, et Windekilde tundis väga hästi Taani, Schleswigi ja Holsteini erinevusi, kuid pedagoogilistel põhjustel valis ta oma tartukeelses reisikirjas lihtsustuse ja rääkis Taanist. Sellega pidas ta ilmselt silmas seda moodustist, mida ajaloolased nimetavad Taani tervikriigiks (tn *helstat*, sks *Gesamtstaat*) ja mis koosnes tol ajal Taanist, Schleswigist, Holsteinist ja Lauenburgist; mõnikord arvatakse selle hulka ka Fääri saared, Island ning asumaad üle mere; Norra seevastu oli personaalunioonis Rootsi juba alates 1814. aastast.

Tartu linnavalitsuse jaoks 1. veebruaril 1851 täidetud elanike nimekirjas oli Windekilde palju täpsem. Veerus „Geburtsort oder wo angeschrieben” (‘sünnikoht või kus sisse kirjutatud’) märkis ta enda, oma naise ja kahe lapse kohta: „zu Christiansfeld im Herzogthum Schleswig angeschrieben und Königl. Dänische Unterthanen” (‘sisse kirjutatud Christiansfeldis Schleswigi hertsogiriigis ja kuninglikult Taani alamad’; RA, EAA.995.1.1424, l 256p–257).¹²

Reis algas sellega, et hangiti suur vanker. Üksteist reisijat asus teele: Windekilde, tema abikaasa, nende viis last, kaks Haapsalu hooldaja Werneri poega (kuue- ja kümneaastane), üks tüdruk Tartu ülikooli professori Buschi perest ja noore preili Stackelbergi inglise guvernanti Kaiavere mõisast. Sõna *guvernanti* Windekilde siiski ei kasuta. Ta kirjutab hoopis: „üts Englis ma Preili, ke Kajawerre moisan sedda noort wannemba Krawi Preilit Stakelbergit olli kolitanu Englis ma kelen” (Reisikiri: 11p).¹³ Neile üheteistkümnemale reisijale lisandus muidugi kutsar.

¹² Selles on mainitud lapsed Nicolaus Theophil (17-aastane) ja Emilie Sophie (21-aastane), ülejäänud olid ilmselt juba kodust lahkunud. Lisaks elasid Windekilde perekonna juures eesti teenijad: Friedrich Treufeldt (56-aastane ja Äksist pärit) ning Marie Pallon (21-aastane ja Rõngust pärit). Et Windekilde on selles nimekirjas märgitud majaomanikuna, tuleneb vormi ülesehitusest. Maja kuulus tegelikult Vennastekogudusele.

¹³ Buschi perekonna tüdrukut nimetatakse ka „Preiliiks”, aga kuna Windekilde kirjutab, et reisi-grupp koosnes kaheksast lapsest ja kolmest täiskasvanust, pidi ta olema tüdruk. Täiskasvanute hulka arvas ta ilmselt oma naise, iseenda ja guvernandi.

Friedrich Busch, kes oli aastatel 1824–1849 Tartu ülikooli kirikuloo professor, esindas pietistlikke vaateid (Frey 1905: 150–154). Windekilde oli avaldanud artikleid tema vaimulikus ajakirjas *Dorpatische Evangelische Blätter*.

10. mail jõudis reisigrupp Jaunvelkisse Valmiera lähedal. Nad olid siis juba lahkunud tartukeelselt alalt ja jõudnud läti keelealale või „Lettimale”, nagu Windekilde kirjutab (Reisikiri: 12p). Siiski ei kasuta ta läti kohanimesid, vaid saksa omi, mida ta mõnikord kohandab vastavalt tartukeelsele õigekirjale ja hääldusele.¹⁴ Samuti põhinevad Põhja-Schleswigi kohanimed reisikirjas – jälle kohandatult – saksa, mitte taani kohanimekujuudel.¹⁵ Võib oletada, et tõelisi tartukeelseid eksonüüme leidis piiriäärsete kohtade jaoks ning mujal ainult suurimate linnade puhul. Eesti keelealal asuvate kohtade märkimiseks kasutab Windekilde muidugi tartukeelseid vorme.

Pärast passi- ja tolliformaalsuste lõpetamist Riias sai reis jätkuda 18. mai keskpäeva paiku. Sillutatud maanteel – Windekilde nimetab seda „köwwas tettü tee’ks” – sõitsid nad Jelgava kaudu läbi Kuramaa ja Leedu kuni Venemaa piirini, kus algavat Preisimaa kuninga maa (Reisikiri: 13). Peale raudteede, mis aga ei ulatanud veel Liivimaale, olid sillutatud maanteed kõige värskem transporditaristu uuendus (vrd Liman 2008). 20. mail jõudsid reisijad piirilinna. Seal kontrolliti nende pagasit ning passidesse kanti viisad – Windekilde sõnul „meije passi saiwa allakirjotetus” (Reisikiri: 13p).

Nelipüha laupäeval, 21. mail, murdus nende vankril Königsbergist mõne kilomeetri kaugusel telg. Vanker kukkus ümber, postipoiss sattus selle alla ning kõik karjusid läbisegi. Windekilde roomas vankrist välja ja aitas kõigepealt postipoisi vankri alt välja tõmmata. Ükshaaval toodi reisijad vankrist välja. Kui inglise preili väljas oli, minestas ta kohe. Windekildel oli raskusi, et teda kinni hoida. (Reisikiri: 13p–14)

Mõne sammu kaugusel neist seisis viis inimest, kes naersid õnnetuse üle ega tahtnud aidata, kuigi neid paluti. Mõni tõld sõitis mööda, kuid ainult üks peatus. Härrasmees astus välja ja tõi pudeli viina. Windekilde pühkis minestanud preili nägu viinaga, andis igale lapsele suutäie juua ja jättis siis pudeli koos ülejäänud viinaga postipoisile. (Reisikiri: 14) Hernhuutlaste ja Windekilde jaoks, kes oli joomarlusvastase raamatu tõlkija, oli see vägagi pragmaatiline suhtumine sellesse eliksiiri!

Postipoiss jooksis lähimasse külla, et tuua varutelg, ja korraldas, et teine vanker tooks pagasi ära. Reisijad pidid mõne kilomeetri jalgsi postijaama minema. Seal anti neile uus vanker. Nii jõudsid nad lõpuks Königsbergi. Õhtul saabus nende nüüdseks parandatud vanker järele. (Reisikiri: 14)

Kuna Windekilde ei tundnud Königsbergis kedagi, pidi seltskond ööbima võõrastemajas. Windekilde väljendab seda nii: „Me piddime nüüd ni suggune maja korteris wõtma mes reisia wasta wöttap.” Õnnetus tekitas reisikassasse suure augu –

¹⁴ Lenzenhow (sks Lenzenhof, lt Lenči), Miitau (Mitau, Jelgava), Neuwelk (Neuwelke, Jaunvelķi), Wolmar (Wolmar, Valmiera).

¹⁵ Hadersleben (sks Hadersleben, tn Haderslev) ja Satrup (Satrup, Sottrup). Christiansfeld, Fjelstrup ja Wilstrup ehk Vilstrup on saksa ja taani keeles peaaegu identsed. Reisikirjas esinevad need vormides Kristiansweld või Kristjansweld, Fielstrup (mis vastab vana saksa ja taani kirja- viisile) ja Wilstrup, muidugi ka käändeis ja isegi kirjaveaga: „Tilstruppi” (l 27p).

60 rubla –, kuid Windekilde tänas Jumalat, et kõik olid juhtunud terve nahaga välja tulnud. (Reisikiri: 14–14p)

Siinse artikli teemast lähtudes ei ole tarvis käsitleda reisi teisi peatusi, nagu Berliini ja Hamburgi (vt Beyer 2024: 253–254). Reisigrupp jõudis Windekilde isa juurde Vilstrupisse 10. juunil. (Reisikiri: 18–18p) Sealsetest talumajadest kirjutab Windekilde: „Neide ellämisses wiis om ka ni illos nink puhhas, kui ennegi Siin maal ütte Saksa¹⁶ mannu se wois olla” (Reisikiri: 19[a]p).

Windekilde selgitab, et tervel maal ei olevat mõisaid ja et iga talupoeg elavat oma maal (Reisikiri: 19[b]). See vastab tõele Vilstrupi kihelkonna kohta, kus oli hea põllumaa (Schröder 1837: 433), kuid Schleswigi ja Holsteini idaosas leitud küll mõisaid. Siiski olid talunikud (kuid mitte saunikud) saanud pärast maade ümberjaotamist (sks *Verkoppelung*) ja pärisorjuse kaotamist hertsogiriikides talude omanikeks, samal ajal kui Liivimaa talupojad olid saanud küll isiklikult vabaks, kuid mitte maaomanikeks.

Windekilde kiidab oma isa kihelkonda ka moraalses mõttes. „Wilstrupi rahwas om se läbbi, et nemma Jumala armo oppust ni kawwa aiga omma Sanu kuulda, ütte waiklikko nink Kristlikko rahwas Sanu”, seal pole kõrtsi ega lõbustusi. Alkoholi väärtarvitamine või vallaslapsed on seal peaaegu tundmatud, inimesed on töökad ja lapsed käivad koolis. Naaberkülades aga narritakse kihelkonna elanikke kui „pühha rahwas”. Jõukamad talunikud rahastavad väljaõppinud koolmeistrit, kes õpetab saksa keelt ja muid kõrgemaid teadmisi – mitte talupoja seisuse põlgusest, vaid selleks et sammu pidada teadmiste arenguga.¹⁷ (Reisikiri: 19[b]–19[b]p) Muidu oli koolikeel taani, kuid jõukamatele talunikele oli tähtis, et lapsed õpiksid ka saksa keelt.

Juubeli tähistamise kirjeldus täidab reisikirjas väga suure osa. Windekilde andis ka välja saksakeelse trükise pidustuste kirjeldusega (Windekilde 1838). See on tartu-eesti reisikirjeldusest detailsem ja toob välja paljude osalenud isikute nimed. Kuigi Windekilde ei maini alati, mis keeles esitati laul või ette kanti luuletus, on seda sageli

¹⁶ Tänapäevast eristust sõnade *saks* ja *sakslane* vahel ei paista tol ajal veel olemas olevat (Hupel 1818: sõnaraamat, 215; Hupeli järgi tähendab *saks* 'ein Deutscher; ein Herr' ja tallinnakeelne *sakslane* 'ein Sachse').

¹⁷ Koolide olukorra kohta mõni aasta hiljem vt Paulsen 1845: 307. Windekilde külaskäigu ajal ei olnud taani koolikeelega aladel veel ette kirjutatud saksa keele tunde (Paulsen 1845: 35). Windekilde isa arvamus oli 1839. aastal natuke mitmekihilisem: „Siinne kogudus on osaliselt rohkem haritud kui mu eelmine [Fjelstrupis]. Siin on mõningaid, kes loevad erinevaid asju, enamasti usuteemadel. Mind rõõmustab, et Jumala sõna on nendele proovikiviks. Samas on Jumala õpetus – Jumal tänatud – siin veel valdavalt levinud. Enamik oskab ka hästi otsustada, kas jutlus vastab Jumala sõnale, aga on küll ka neid, kes hindavad vaid väliseid aspekte, nagu sõnavalik ja esitusviis [*Gaben*]. Jutlustel on jätkuvalt palju kuulajaid ja kui vaatan neid jutluse ajal, siis näen mõnede puhul küll, et nad mõtleavad selle üle. See on alati innustav [---] Äratatute arv on väga kahanenud. Palju nendest on juba surnud, ainult vähesed on juurde tulnud. Seevastu on mitmeid, kes on peaaegu veendunud ja kes elavad korralikult, aga kes hoiavad end tagasi, kartes häbi. Haigete ja surevate juures tuleb ette mõni patustaja ülestunnistus. Nad tunnistavad üles, et nad ei jäänud truuks oma veendumusele, et nad unustasid oma hingeõnnistuse, kui olid terved, nüüd aga anuvad armu ja halastust. Siis ma ei oska midagi muud kui suunata neid Lunastaja poole ja heita end tema jalge ette, kes oma kalli töötuse järgi ei lükka tagasi ühtegi, kes tema juurde tuleb.” (Holdt 1960–1962: 263–264)

võimalik järeldada: kui tekst riimub saksakeelses versioonis, oli see algselt kirjutatud saksa keeles; kui see ei riimu, pidi see olema kirjutatud taani keeles.¹⁸

Suur osa avaldatud tekstidest oli pidustustel esitatud taani keeles. Miks ilmus see trükis siis saksa keeles? Selle keevealikuga võttis Windekilde endale tõlketöö vaeva. Kindlasti oskas ta saksa keeles paremini kirjutada kui taani keeles, aga isa oleks võinud teda taani keelega aidata. Enamik trükise eeldatavatest saajatest oleks vähemalt sama hästi saanud aru taani keelest. Samuti oskasid nad – ja see kehtib arvatavasti ka jõukate talupoegade kohta, kes kinkides osalesid – piisavalt saksa keelt, et teksti lugeda. Lisaks oli saksa keel Põhja-Schleswigi haritlaste eelistatud keel ning see oli ka vennastekoguduse *lingua franca*.

Pidustuste peapäeva hommikul üllatasid neli Windekilde last oma vanaisa äratuslauluga. Nad „laulsid oma ema klaverisaatel järgmised neli salmi, mille autoriks on siiralt osavõttev misjonilehe väljaandja härra Niels Holm Christiansfeldis. Meloodiaks oli üks armastatud vene rahvusviis, mille on komponeerinud Tšerlitski [Черлицкий].” Salmid riimuvad ja olid seega kirjutatud saksa keeles. (Windekilde 1838: 9–10) Tartukeelses reisikirjas (20p–21) seevastu salmid ei riimu ja kirjeldus on palju lühem: „Josep – Hindrik Marrie n Sohwie lauliwa tälle, weel kui ta wode päle olli – ütte nelli wersilist laulo.”

Pidulikul jumalateenistusel räägitud ja lauldud tekstidest osa tuuakse reisikirjas välja sõnasõnaliselt ja loomulikult tartu keeles. Jumalateenistus peeti enamasti taani kirjakeeles, aga juubilar pöördus oma Tartu lastelaste poole saksa keeles. Windekilde isa oli küll üles kasvanud Schleswigi taanikeelses osas, õppinud Kopenhaagenis ja elanud seejärel ainult Schleswigi põhjaosas, kuid kaks tema kirja 1793. ja 1839. aastast näitavad, et ta oskas end saksa keeles veatult väljendada (Arends 1932a: 370; Holdt 1960–1962: 255–266).¹⁹ Ka kohal viibinud kindralsuperintendent, kes oli Holsteinist pärit ja polnud kunagi Schleswigi põhjaosas elanud (Arends 1932b: 116), rääkis jumalateenistusel ilmselt saksa keeles.²⁰

Kas Tartu lapselapsed ei osanud taani keelt? Vanaisa pöördus jumalateenistusel nende poole ju saksa keeles, nad olid talle hommikul saksa keeles laulnud. Näib, et nad rääkisid vanematega ainult saksa keeles. Tartu tänavatel, samuti võib-olla teenijatega kasutasid nad arvatavasti ka tartu keelt. Kuigi mõlemad vanemad olid elanud aastaid Põhja-Schleswigis ja kaks aastat Trondheimis, ei tundu taani keel olevat olnud nende kodune keel.

¹⁸ See ei kehti muidugi kirikulaulude kohta. Siinkohal sai Windekilde tugineda lauluraamatute riimitud tõlgetele.

¹⁹ Windekilde vanaisa, Niels Windekilde, kirjutab Jens Peter Windekildest ja tema vennast: „Oma kooliaastatel nad tegelesid rohkem saksa kui taani keelega” (Achelis 1957: 132), kusjuures Achelis märgib joonealuses märkuses: „Selle eest vastutas isa, sest vennad ei läinud Haderslevi gümnaasiumi [Johanneum]”. Et Friis (1936–1937) kujutab Niels Windekildet – kellest ta oletab, et ta ei osanud saksa keelt – võitlejana taani keele eest ja saksa keele vastu, on tüüpiline natsionalismi ajastule ning põhineb allikate anakronistlikul tõlgendamisel.

²⁰ Åbenrå arhiivi (Rigsarkivet, Åbenrå) nimistus (Præstearkiver, nr 61) ei kirjeldata kahjuks ühtegi toimikut, mis käsitleks juubelit. Ka numbris H 6: Forskelligt 1723–1884, mille läbi vaatasin, ei leidunud midagi. Sama tulemuseta oli otsing Haderslevi praostkonna arhiivis. Ka ei sisalda midagi juubeli kohta toimik nr 451, Sager ang. de enkelte sogne: Vilstруп 1718–1920.

Seejärel pidas Windekilde jumalateenistusel kõne „Dania-ma Kelen” (Reisikiri: 19[b]p–29, tsitaat 27) ehk „in dänischer Sprache” (Windekilde 1838: 27). Selle all võib olla mõeldud nii taani kirjakeelt kui ka kohalikku murret.

Mõni pühapäev hiljem pidas Windekilde oma isa asemel jutluse, „mes Wilstruppi koggodussele sures rõmus olli sest nemmä es olle woinu u[s]ku, et mul neide keeld weel ni selgede olli melden jänu” (Reisikiri: 29p). Siinjuures võib tõepoolest olla juttu taani murdest, sest Windekilde kirjutab külaelanike keelest. Oma elukäigus väitis ta Trondheimi lähetamise puhul, et tal oli „mõningane, ehkki väga puudulik taani keele oskus” (Windekilde 1861: 859). Trondheimiga seoses saab olla silmas peetud ainult taani kirjakeelt, mis tol ajal oli veel Norra ametlik keel. Trondheimi piiskop pidas tookord Windekilde keeleoskust ebapiisavaks (Thrap 1904: 41–42),²¹ kuid see kindlasti paranes tema kahe linnas viibitud aasta jooksul. Norras ei oleks Windekilde oma taani murdes saanud end arusaadavaks teha; see ei ole isegi Kopenhaagenis võimalik. Kuna Windekilde tundis oma tartukeelseid kuulajaid, ei selgitanud ta 1838. aastal taani keele vormide erinevusi, kuigi see oleks olnud ajaloolise keelekasutuse uurimisel väga huvitav, sest Windekilde võib olla esimene, kes pidas jutlust üksnes Põhja-Schleswigi murdes.²²

Vähem üksikasjalikult räägib Windekilde oma tagasiteekonnast, mis viis teda läbi Herrnhuti (vt Beyer 2024: 261–262).

Tartukeelsed hernhuutlased olid küll õppinud lugema katekismust, kuid neil polnud palju muid õppeaineid. Windekilde püüab oma reisimuljeid nendele edastada nii, et nad neist aru saaksid ja neid vaimses mõttes õigesti tõlgendaksid. Ärakirja olemasolu viitab sellele, et Windekilde mitte ainult ei esitanud oma aruannet ühel koosolekul, vaid et tartukeelsed vennad lugesid teksti ette ka mujal.

Windekilde toob korduvalt esile usinuse tähtsuse jõukuse loomisel, sageli kontekstis, et töökad talunikud tegutsevat vabaduses omaenda maal. Ta kõlab siinkohal peaaegu nagu üliliberaal, kuid tõenäoliselt tõi ta lihtsalt realistlikult välja Schleswigi ja Liivimaa talupoegade elutingimuste erinevusi. Põllumajandusreformi ja töösse suhtumise muutmisega läheks tema hinnangul Liivimaa talupoegadel märgatavalt paremini.²³ Mõne aastakümne pärast see nii juhtus. Vennastekogudusele omane kirjakuultuur mängis sellel teel olulist rolli, aga rahvuslik ärkamine asendas religioosse ärkamise. Vajadus kogukonna järele täideti nüüd rahvuslike püüdlustega ning usinuse kasv viis individualiseerumise ja ilmalikustumiseni. Hernhuutlaste liikumine Eesti- ja Liivimaal jäi aina väiksemaks.

²¹ Piiskop oli õppinud Kopenhaagenis, töötanud mõnda aega kirikuõpetajana Sjællandil ja Jüütimaal ning oli abiellunud taanlannaga, seega tundis ta Taanis räägitavat taani keelt (Peter Olivarius Bugge 2025).

²² Segakeelsete jutluste kohta saksa kirikukeele ja taani rahvakeelega piirkondades vt Lauridsen 1895 – see sisaldab ka taolise jutluse äratrükki; jutlus peeti 1821. aastal Ladelundis, vaid mõne kilomeetri kaugusel tänapäeva Saksa-Taani piirist.

²³ Põldmäe (1938: 292) teeb Windekilde joomarluse raamatu eessõnast vale järelduse, et Windekilde ignoreeris teadlikult eesti talupoegade halva olukorra olulist põhjust, nimelt sõltuvust mõisast. Trükitud raamat pidi muidugi läbima tsensuuri. Reisikiri näitab, et Windekilde sai majandusprobleemidest küll aru.

3. Koloniaalkeeled Läänemereprovintides?

Windekilde ei maini ühegi sõnaga keele- ja rahvusvaidlust, mis tekkis tookord Schleswigi hertsogiriigi kõrgemates ühiskonnakihtides. Tõenäoliselt mõtles ta veel eelrahvuslikult ega mõistnud seda probleemi. Teda võiks ka lugeda hilisema negatiivse nimetusega *blakkede* (tn 'kahvatud, leiged') sekka või määratleda veel hilisema, kuid positiivse mõistega *Zweiströmige* (sks 'kahevoolulised') (vrd Schröder 1942; Henningsen 1990: 140–142; Jepsen Steg 2004; Weitling 2011; Jessen 2022: 351–352, 356, 377–378, 383). See Schleswigi hertsogiriigi vahekiht ei tahtnud valida saksa- ja taanimeelsuse vahel, nende emakeel oli taani murdekeel.

Liivimaal seevastu peeti Windekildet ilmselt sakslaseks. Saksa keelt rääkis ja kirjutas ta kõige paremini, kuid kui temalt oleks küsitud päritolu kohta, oleks ta haritud liivimaalaste seas tõenäoliselt nimetanud kodumaana Taani tervikriiki või Schleswigi hertsogiriiki. Tartukeelsete vendade seas lihtsustas ta selle „Taaniks”, kusjuures tõenäoliselt ei seostanud ta riigi nime taani keelega (sama vähe kui Liivimaad liivi keelega). Windekilde jaoks oli enesestmõistetav osutada hingeoidu kõigis kohapeal levinud keeltes – nii Liivimaal kui ka Schleswigis. Kristlasena teadis ta, et Jumala ees on kõik inimesed võrdsed, kuid ta oli Schleswigis ja Liivimaal aru saanud, et keel ja sotsiaalne kiht on tihedalt seotud.

3.1. Varauusaja Euroopa keelehierarhiad

Schleswig ja Liivimaa on näited sajandeid kestnud keelehierarhiatest, mis on tuntud paljudes Euroopa maades. Keelehierarhiad võisid üllatavalt kiiresti muutuda, kui muutusid poliitilised või sotsiaalsed olud. Nimetan veel selliste keelehierarhiate näiteid: Hispaanias suutis kastiilia keel pikka aega domineerida katalaani (Rafanell 2025), galeegi ja teiste iberoromaani keelte ning baski keele üle. Prantsuse keele ala laienes baski, bretooni, oksitaani, flaami ja saksa keele arvel. Romaani keeled on teatavasti välja kasvanud ladina keelest, mis omal ajal oli kolonisaatorite keel. (Ernst jt 2003, 2006, 2008)

Prantsuse keel sai ka valitsevaks kultuurkeeleks Lõuna-Madalmaades, mida tänapäeval tuntakse Belgiana. Haritud flaamlased, näiteks Brügges ja Gentis, eelistasid rääkida kuni XX sajandi keskpaigani prantsuse keelt, isegi perekonnas, kuigi nad valdasid ka flaami keelt – vaatamata sellele, et ajaloolised võõrvõimud sellel alal olid Hispaania, Austria ja Holland, mis aga ei olnud levitanud seal oma keelt (vt Vrieland 2025).

Siinkohal tekib termini *koloniaalkeel* küsimus. Keele ja Kirjanduse käesolev teemanumber põhineb ettekannetel, mis peeti konverentsil, mille pealkirjas esines sõna *koloniaalkeel*. See liitsõna näeb välja nagu tõlkelaen, aga eesti keeles on sel teine tähendus kui algkeeltes. Sõnad *Kolonialsprache*, *colonial language*, *langue coloniale*, *lengua colonial* jne tähendavad 'kolonisaatorite keel, mis on valitsev keel asumal', näiteks portugali, hispaania ja hilisemad koloniaalvõimude keeled (Chrysostome jt 2025: 2; Denéchère 2021: 43, 54–57; Seydi 2024: 133, 141; Stolberg 2021: 354, 358). Eesti keeles tähendab *koloniaalkeel* seevastu – ilmselt Kristiina Rossi eestvedamisel –

'kolonisaatorite poolt loodud põlisrahva kirjakeelt' (Ross 2022, 2023). See on midagi täiesti muud. Kas *koloniaalkeel* siis on sobiv Liivimaa kontekstis? Vaatame veel näiteid.

Luksemburgi põlisrahvas räägib letseburgi keelt, mis sarnaneb teispool Saksamaa piiri kasutatud saksa murdekeelega. Ametlikeks keelteks on prantsuse, ülemsaksa ja nüüdseks ka letseburgi keel, kusjuures teatud valdkondades eelistatakse tihti ainult ühte nendest keeltest (Larsen 2024; Theil 2024).

Kui kujutada korraks ette, et saja aasta pärast on letseburgi keel Luksemburgi ainus riigikeel, kas siis oleks mõistlik väita, et XXI sajandi algul olid prantsuse ja ülemsaksa keeled Luksemburgis koloniaalkeeled, sest luksemburglased ei saanud osaleda nende kirjakeelte normeerimisel?

Algne friisi keeleala kulges mööda Põhjamerd Madalmaadest kuni tänapäeva Saksa-Taani piirini. Friisi keel oli siiski ainult kodune keel, mitte haldus- ega kiriku-keel. Siinkohal oleks kindlasti eksitav rääkida koloniaalkeelest. Friisi ala ei vallutanud võõras rahvas. Nagu Liivimaal teenisid põllumajandustoodete ekspordist kohalikud maaomanikud ja kaugkaubanduse kasumid jäid friisi linnadesse. Need ei läinud üle mere asuvatele koloniaalvõimudele. (Munske jt 2001)

3.2. Kolonialism

Ülemereoludest kirjutab ka Theodor Storm (1899) oma novellis „Von Jenseit des Meeres”. Peategelane on mulatt Lääne-India saarelt, mis oli Taani asumaa. Tema isa, istanduse omanik, oli pärit Schleswig-Holsteinist, ema aga oli *frikulört* ehk 'vaba värviline'. Nii kutsuti mustanahalisi vabakslastuid ja nende järglasi, isegi kui hilisemad järglased mitme põlvkonna jooksul said lapsi alati eurooplastega. Neil läks oluliselt paremini kui mustanahalistel orjadel, kuid nad ei jõudnud kunagi puhtvalgete ühiskondlikule positsioonile. (Vt Halberg 2025) Mustanahalised esivanemad paljude põlvkondade tagant määrasid novelli peategelase Lääne-Indias igaveseks „vabade värviliste” kihti. Peategelane abiellub lõpuks valgenahalisega ja kolib Saksamaale, kus keegi enam ei küsinud kaugete, mustanahaliste esivanemate kohta, kuna välimus peaaegu ei reetnudki tema päritolu, lisaks oli ta saanud hea hariduse Saksamaal ja teda ootas suur pärandus. (Storm 1899)

Euroopa ülemerekolonialismi juurdunud rassism (vt Nesselrodt 2025: 18–19; Stienen 2025: 159) seevastu puudus Liivi-, Eesti- ja Kuramaal. Kui eesti kõstri poeg käis ladina koolis ja õppis ülikoolis, kuulus ta hiljem kodumaal literaatide seisesse. Keegi ei pööranud siis tähelepanu tema mittesaksa päritolule. Rääkida varauusaja kolonialismist Liivi-, Eesti- ja Kuramaal on kolonialismi mõiste murettekitav pehmemdamine, mis ilustab selle lahutamatu osa: rassismi.

Sarnases kontekstis on Daniel Benedikt Stienen (2025: 157) tabavalt märkinud: „Fakt, et oli olemas halvustavaid koloniaaldiskursse, ei tee iga halvustavat diskursssi koloniaalseks. Vastasel korral ei saaks enam eristada koloniaalseid ja mittekoloniaalseid nähtusi. Termin sarnaneb siis kummipaelaga, mida venitatakse kuni lõtvumiseni, kuni see hõlmab kõike, kuid ei hoia enam midagi koos.”

3.3. Euroopa ebavõrdsed seisusühiskonnad

Euroopa ühiskonnad olid varauusajal seisusühiskonnad. Kõrgemasse seisusse oli raske pääseda, Läänemereprovintides isegi väga raske, sest see nõudis muu hulgas keelevahetust, aga seal ei valitsenud rassistlik kolonialism.

Kirja- ja eriti kirikukeele erinemine külade kõnekeeltest oli üleeuroopaline nähtus, samuti see, et kirjakeele arengut määrasid kõrgemad seisused. XX sajandi rahvusperspektiivist lähtumine on anakronistlik.

Rootsi ja Läänemereprovintside keelearutelude huvitav erinevus on, et Läänemereprovintides oli maaelanike keel tähtis – kuigi mitte ainus – proovikivi keelenormide kehtestamisel. Rootsis, samuti Saksamaal, ei mänginud talupoegade keel mingit rolli XVII ja XVIII sajandi aruteludes keele arengu üle (vt Ohlsson 2002).

Läänemereprovintsidele geograafiliselt lähem näide on Ida-Preisimaa. Selle kirdeosas rääkis elanikkond leedu keelt, lõunas masuuri keelt. Kultuur- ja halduskeelena kasutati saksa keelt. XX sajandi esimesel poolel toimunud valimistel ja rahvahääletustel ilmnis korduvalt, et need leedu- ja masuurikeelsed inimesed tundsid end sakslastena. Neid nimetati tol ajal kultuursakslasteks (sks *Kulturdeutsche*). (Kossert 2003)

See mõiste sobib ka minu vanaema kohta, kes oli pärit Windekilde kodukandist. Tema emakeel oli taani murre, kuid tema kultuurkeel oli saksa keel. Taani kirjakeelt mõistis ta, kuna oli seda kirikus alati kuulnud, kuid ta ei osanud seda rääkida. Pärast Põhja-Schleswigi minekut Taanile 1920. aasta rahvahääletuse tulemusena kolis ta Saksamaale jäänud Schleswigi lõunaossa.

Muidugi eksisteeris kõikides nendes piirkondades sotsiaalne ebavõrdsus. Kõrgemad ja madalamad ühiskonnakihi ei erinenud ainult varanduse ja hariduse poolest, vaid nad rääkisid ka eri keelt. Sõltuvalt ühiskonnakorraldusest võis mitmekeelsus esineda sagedamini või harvemini. Ühiskondlik tõus nõudis enamjaolt vastava kultuurkeele oskust. See võis mõnes piirkonnas viia assimileerumiseni, nagu Liivi-, Eesti- ja Kuramaal said edukatest eestlastest ja lätlastest enamasti sakslased. Teises piirkonnas see nii ei toiminud, näiteks Põhja-Friisimaal jäid friislased friislasteks, kuid nad hoolitsesid selle eest, et nende pojad õpiksid juba lapsena selgeks saksa keele, nii et nood saaks hiljem Hamburgi laevadel kaptenina raha teenida.

Need ebaühtlased tingimused Euroopa mitmekeelsetes piirkondades ei ole seotud kolonialismiga. Näiteks Schleswigi hertsogiriigis oli saksa keel Windekilde reisi ajal endiselt vaieldamatult võimu- ja kultuurkeel, kuigi hertsogiriigi põhjaosas kasutati kirikus ja koolis taani keelt ning isegi hertsogiriigi keskosas räägiti taani keelt. Schleswigi ja Holsteini hertsog oli Taani kuningas. Poliitiline võim oli seega taanlaste käes, aga Taani halduspraktika viis elanikkonna aeglase saksastumiseni ning keelepiiri põhja poole nihkumiseni (vt selle muutuste algussajandite kohta Gregersen 1974). Ma tõesti ei leia, et koloniaalkeele mõiste sobiks Schleswigi hertsogiriiki.

3.4. Talupojaperspektiiv

XVIII sajandil oli mõisniku ja pärisorjade suhe Schleswigis, Holsteinis ja Liivimaal struktuurilt sarnane. Mõisnikud rääkisid igal pool ülemsaksa keelt, pärisorjad taani, alamsaksa, läti või eesti keelt. Kuidas põhjendada, et Liivimaal oleks valitsenud kolonialism, aga Schleswig-Holsteinis mitte?

Kui nende alade talupoegadel oleks olnud võimalus omavahel suhelda – ilmselt natuke ebakindlas ülemsaksa keeles –, oleksid nad leidnud, et neil kõigil läheb sama kehvasti. Kui nad oleksid juttu teinud kirikukeeltest, oleksid nad jõudnud järeldusele, et lätlastel ja eestlastel vedas, sest nende kirikukeeled olid räägitud keeltele kõige lähedasemad. Suuremaid raskusi kirikukeelega oli taani murdekeelt kõneleval talupojal Schleswigi taani kirikukeele alal. Veel suuremaid raskusi kirikukeelega oli alamsaksakeelsel talupojal Holsteinis, kus oli ülemsaksa kirikukeel. Kõige keerulisem olukord oli taanikeelsel talupojal Schleswigi keskosas, kus kasutati ülemsaksa kirikukeelt.

Kujutagem ette, et vestluse juures viibis friisi talupoeg Lääne-Schleswigist. Tema alal ei olnud mõisaid. Ta oli vaba taluomanik. Ta oleks öelnud: kirikus kasutatakse küll ülemsaksa keelt. See on täiesti teine keel kui meie friisi kodukeel. Õnneks õppisin juba lapsena saksa keele selgeks koolis ja kirikus. Mul on ju vaja jälgida hindade liikumist Hamburgi ja Amsterdamis turgudel. Kiriku võõrmündri ja omavalitsuse liikmena pean asju ajama saksa keeles ja mu sulased on tihtipeale pärit Jüütimaalt. Nendega räägin saksa keeles. Kui ostan maad või võtan laenu, kirjutatakse leping saksa keeles; teine osapool elab ju tihti kaugel (lepingute kohta endisel friisi alal vt Beyer 2023: 15–23). Kodune friisi keel on tore, aga pean ju raha teenima ja omavalitsuses osalema, sest muidu hakkab riik meie üle otsustama.²⁴

Mulle tundub, et eesti keeleajaloolased võtavad liiga palju aluseks oma rahvusliku ideaalkeele ettekujutuse. Nad peaksid hoopis lähtuma varasemate keelekasutajate vajadustest.

3.5. Keelte prestiiž

Taanis ja Rootsis säilisid võimu- ja kirikukeeltena taani ja rootsi keel, kuid alamsaksa ja hiljem ülemsaksa keele mõju nendele oli sama suur kui eesti ja läti keeltele (vrd Naumann 2004). Ka siinkohal ei ole mõtet rääkida koloniaalkeeltest. Teatavasti oli saksa kultuuril ja majandusel Põhjamaades suur mõju.

Kõige prestiižsem varauusaegne keel ei olnud üldse seotud valitseja emakeelega: keegi ei kasvanud üles ladina keelega; seda keelt õpiti alles koolis. Ilma selleta polnud võimalik pääseda ülikooli.

Nii-öelda enesekoloniseerimise ühe näite leiab Põhja-Saksamaalt ja Lääne-mereprovintsidest: üleminek alamsaksa kirjakeelelt ülemsaksa kirjakeelele toimus igal pool XVI ja XVII sajandil – ilma et kuskile oleks sisse tunginud mõni ülemsaksa

²⁴ Kes tahab kuulda taani kirjakeelt, taani murdekeelt, ülemsaksa, alamsaksa ja friisi keelt, võib vaadata kriminaalfilmi „Der Krug an der Wiedau” (Funck 2021), kus räägitakse Schleswigi viit keelt.

sõdur või oleks need paigad asustatud üheainsagi ülemsaksa keelt kõneleva talupojaga. Üleminek lubaks isegi Läänemereprovintides kasutatud XVII sajandi ülemsaksa kirjakeelt nimetada eesti terminoloogias *koloniaalkeeleks*: keel põhines Martin Lutheri piiblitõlkel, aga ei vastanud baltisaksa hääldusele ega tihti alamsaksa keelega üles kasvanud kohalike vaimulike emakeelele, ja keele kasutajad Läänemereprovintides ei osalenud kirjakeele normimisel.

Ülemsaksa kirjakeel oli võõrkeel, mida aja jooksul laieneval alal aktsepteeriti standardiseeritud kirjakeelena. Üheski kohas ei olnud see rahva keel, aga väga suurel alal töötas see kirjakeelena. Ülemsaksa kirjakeel hakkas suulise keelena levima laiemalt alles XIX ja eriti XX sajandil.

Väga lõdvast kolonialismi definitsioonist on küll kasu aktivistidel, sest niimoodi saavad nad esitleda end ohvrina, aga teaduses peaks olema järjekindel ja sama definitsiooni kasutama samuti järjekindlalt. Sarnaselt ülemsaksa keelega tõrjus tallinna keel hiljem kõrvale tartu keele. Lõunaeesti lihtrahvas – ammu mitte setud – ei rääkinud kaasa tallinna keele normimisel. Tallinna keel oli koloniaalkeel rahvusvahelises mõistes: võimu keel, mis kehtestati muukeelsel alal.

Varauusaja keeltel oli erinev prestiiž, mis oli tihedalt seotud sotsiaalse kihistumisega. Liivi-, Eesti- ja Kuramaa olusid uurides peaks võrdlusi otsima Euroopa mitmekeelsete piirkondadega, mitte ülemeremaadega. Ja niinimetatud väikeste keelte ajaloolisel uurimisel ei tohi unustada vastavaid kultuurkeeli, sest ilma nendeta ei saa sageli aru isegi väikeste keelte õigekirjareeglitest.

Tundub, et viimaste aastate uurimistöödel, kus arutletakse Euroopa kontekstis (post)kolonialismi üle, on ühine joon: loetakse ingliskeelseid uurimusi teiste maailmajagude kohta. Seda võib nimetada – et jätkata kolonialismi terminoloogias – ingliskeelsele maailmale vaimseks allumiseks (põhjalikku arutelu poola alade „kolonialismi” kohta vt Krushynska 2025; Nesselrodt 2025; Stienen 2025; Stimmer 2025).

Euroopa (keele)ajaloo mõistmiseks varauusajal ja veel XIX sajandi esimesel poolel aitaks hoopis selle võrdlemine teiste Euroopa mitmekeelsete aladega. Olid olemas alad, kus riigipiirid muutusid ja nende järgi ka keel (nt Ohlsson 1978, 1979), aga olid ka alad, kus keelepiirid muutusid, aga riigipiirid jäid samaks (nt Gregersen 1974), ja muidugi alad, kus riigipiirid muutusid, aga keeled eriti mitte (nt Läänemereprovintid). Teadustööna on selline võrdlemine vaevarikam kui ingliskeelsete teooriate ülevõtmine, sest vaja on ju paremaid keeleoskusi, aga oodatavad tulemused on mitu korda huvitavamad.

Kokkuvõtteks ei soovitaks ma kasutada terminit *koloniaalkeel* Läänemereprovintside keeleajaloo uuringutes. Et eesti tõlkelaenul *koloniaalkeel* on teine tähendus kui selle laialt levinud vastetel teistes keeltes, on veel üks põhjus seda sõna edaspidi vältida.

Tänan Läti Teaduste Akadeemiat ja Eesti Teadusfondi granti 6211 „Pietistlik jututraditsioon Eesti- ja Liivimaa hernhuutlaste elulugude baasil” rahalise toetuse eest; viimane rahastas ka reisikirja transkribeerimist Kärri Toomeos-Orglaane poolt.

ARHIIVIALLIKAD

Rigsarkivet, Åbenrå

Præstearkiver, nr. 61: Vilstrup, nr. H 6: Forskelligt 1723–1884.

Haderslev Provsti, nr. 451: Sager ang. de enkelte sogne: Vilstrup.

Eesti Kirjandusmuuseumi (EKM) Eesti Kultuurilooline Arhiiv (EKLA)

f 252, m 32:1, l 11–24p. Windekilde Essända Teeda andminne ülle temma reisiminne Dannemarki male Wanna essä pole nink kuis temmä wanna essä wijekümmelist ammetipühha saije ärra petus; Hulgakestele luggeda. Teda Andminne Sest reissimis-test läbbi Saksamale n: Dannemarki male; omma wanna Essät kaema, sest 8mast Mai-jest seni sel 7mal Septembril 1838.

Rahvusarhiiv, Tartu (RA)

EAA.995.1.1424. Hauslisten des 1. Stadtteils (1851).

KIRJANDUS

Achelis, Thomas Otto 1957. Das Biennium der Christiana Albertina zu Kiel 1768–1867. – Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte, kd 81, lk 113–154.

Arends, Otto Fr[ederik] 1932a. Gejstligheden i Slesvig og Holsten fra Reformationen til 1864. Kd 2. København: Levin & Munksgaard.

Arends, Otto Fr[ederik] 1932b. Gejstligheden i Slesvig og Holsten fra Reformationen til 1864. Kd 1. København: Levin & Munksgaard.

Beyer, Jürgen 2023. Ein Versuch, Spielsucht zu kurieren (Oldenswort/Eiderstedt, 1652). – Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte, kd 148, lk 15–28.

Beyer, Jürgen 2024. Marcus Heinrich Windekildes Bericht für die dörptestnischen Mitglieder der Brüdergemeine über seine Reise von Dorpat nach Wilstrup (Schleswig) im Jahre 1838. – Piētisms Baltijas vēsturē – pētnieciskās aktualitātes un detaļpētījumi (17.–20. gs.). Der Pietismus in der baltischen Geschichte – Neue Fragestellungen und Fallstudien (17.–20. Jahrhundert). Pietism in the Baltic History – current issues and case studies (17th–20th century). (Latvijas Nacionālā bibliotēka. Zinātniskie raksti. Proceedings of the National Library of Latvia 13 (33).) Toim Beata Paškevica. Rīga: Latvijas Nacionālā bibliotēka, lk 237–272. <https://doi.org/10.52197/XNNN7153>

Brief 1836 = Brief eines Ehsten über den Tod seines Vaters. Aus dem Dorpat-Ehstnischen übersetzt [von M. H. Windekilde]. – Dorpatische Evangelische Blätter. Für das Herzens- und Erfahrungs-Christenthum und die christliche Literatur, kd 5, vg 168–169.

Chrysostome, Elie V.; Adegbile, Abiodun; Boafo, Christopher; Ogunsanya, Fuhad 2025. From thousands of African languages to a Pan-African language for the African Continental Free Trade Area: A framework promoting Kiswahili as common language for Intra-African trade. – AIB Insights 22. IV. <https://doi.org/10.46697/001c.136476>

Denéchère, Yves 2021. Une acculturation postcoloniale par la langue: les enfants métis d'Indochine en France (1945–1980). – Relations internationales, kd 188, lk 43–58. <https://doi.org/10.3917/ri.188.0043>

Ernst, Gerhard; Gleßgen, Martin-Dietrich; Schmitt, Christian; Schweickard, Wolfgang (toim) 2003. Romanische Sprachgeschichte. Histoire linguistique de la Romania. Ein

- internationales Handbuch zur Geschichte der romanischen Sprachen. Manuel international d'histoire linguistique de la Romania. Kd 1. (Handbücher zur Sprach- und Kommunikationswissenschaft 23/1.) Berlin–New York: Walter de Gruyter.
<https://doi.org/10.1515/9783110146943.1>
- Ernst, Gerhard; Gleßgen, Martin-Dietrich; Schmitt, Christian; Schweickard, Wolfgang (toim) 2006.** Romanische Sprachgeschichte. Histoire linguistique de la Romania. Ein internationales Handbuch zur Geschichte der romanischen Sprachen. Manuel international d'histoire linguistique de la Romania. Kd 2. (Handbücher zur Sprach- und Kommunikationswissenschaft 23/2.) Berlin–New York: Walter de Gruyter.
<https://doi.org/10.1515/9783110171501.2>
- Ernst, Gerhard; Gleßgen, Martin-Dietrich; Schmitt, Christian; Schweickard, Wolfgang (toim) 2008.** Romanische Sprachgeschichte. Histoire linguistique de la Romania. Ein internationales Handbuch zur Geschichte der romanischen Sprachen. Manuel international d'histoire linguistique de la Romania. Kd 3. (Handbücher zur Sprach- und Kommunikationswissenschaft 23/3.) Berlin–New York: Walter de Gruyter.
<https://doi.org/10.1515/9783110211412.3>
- Estonia 1838** = Estonia. – Twenty-fourth Annual Report of the American Tract Society, Boston, presented at Boston, May 30, 1838. Boston: Printed by Perkins & Marvin, lk 56–57.
- Frey, Johannes 1905.** Die Theologische Fakultät der Kais. Universität Dorpat-Jurjew 1802–1903. Historisch-biographisches Album mit Beiträgen früherer und jetziger Glieder der Fakultät. Bearbeitet und herausgegeben von Mag. theol. Johannes Frey, Privatdozent. Reval: Franz Kluge's Verlag.
- Friis, C. H. 1936–1937.** Pastor Vindekilde og hans Kamp mod det tyske Kirkesprog i Løgumkloster. – Sønderjysk Maanedsskrift, kd 13, nr 2, lk 39–40.
- Funck, Gary (režissöör) 2021.** Der Krug an der Wiedau. [Åbenrå–Bredstedt:] Bund Deutscher Nordschleswiger, Et Nordfriisk Teooter.
<https://www.youtube.com/watch?v=8CyFOa6RWdQ>
- Gregersen, H[ans] V[aldemar] 1974.** Plattysk i Sønderjylland. En undersøgelse af forfættningens historie indtil 1600-årene. (Odense University studies in history and social sciences 19.) Odense: Odense University Press.
- Halberg, Rikke Lie 2025.** Anna Heegaard. – Lex – Danmarks Nationalleksikon.
https://lex.dk/Anna_Heegaard
- Henningsen, Lars N. 1990.** Axel Henningsens Zweiströmigkeit. Briefe über die deutsch-dänische Frage aus den ersten Nachkriegsjahren. – Grenzfriedenshefte, nr 3, lk 140–156.
- Holdt, Jens 1960–1962.** Danmark og Herrnhut. Udvalg af breve fra danske præster til præstekonferencen i Herrnhut 1790–1840. – Kirkehistoriske Samlinger, 7. sari, kd 4, lk 206–266.
- Hupel, August Wilhelm 1818.** Ehstnische Sprachlehre für die beyden Hauptdialekte, den revalschen und dörptschen, nebst einem vollständigen ehstnischen Wörterbuche. 2. tr. Mitau: J. F. Steffenhagen und Sohn.
- Jepsen Steg, Kristian 2004.** De blakkede. National indifference og neutralitet i Nordslesvig 1890 til 1940. – Sønderjyske Årbøger, kd 116, lk 67–86.
<https://doi.org/10.7146/soenderjyskeaarboeger.v116i1.81307>
- Jessen, Carl Christian 2022.** Helsogn og kirkeforfatning – Slesvigs kirkelige deling / Gesamtgemeinde und Kirchenordnung – die kirchliche Teilung Schleswigs. – Die Folgen der

- Teilung Schleswigs – 1920 / Følgerne af Slesvigs deling – 1920. (Veröffentlichungen des Landesarchivs Schleswig-Holstein 122.) Toim Rainer Hering, Hans Schultz Hansen. Hamburg: Hamburg University Press, lk 341–385.
<https://doi.org/10.15460/hup.262.2037>
- Kossert, Andreas 2003.** „Grenzlandpolitik“ und Ostforschung an der Peripherie des Reiches. Das ostpreußische Masuren 1919–1945. – Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte, kd 51, nr 2, lk 117–146.
- Krushynska, Oleksandra 2025.** Koloniale Strategien und postkoloniale Diskurse zwischen der galizischen Szlachta und der Habsburgermonarchie (1772–1815). – Nordost-Archiv, kd 34, lk 48–70. <https://doi.org/10.25162/9783515138963>
- Larsen, Niels-Erik 2024.** Luxembourg – sprog. – Lex – Danmarks Nationalleksikon.
https://lex.dk/Luxembourg_-_sprog
- Lauridsen, P[eter] 1895.** En tysk-dansk-jysk Præken. – Museum. Tidsskrift for Historie og Geografi, nr 2, lk 286–297.
- Lebenslauf E. M. Windekilde 1863** = Lebenslauf der am 2. April 1863 in Herrnhut selig entschlafenen verwitweten Schwester Erdmuth Margarethe Windekilde, gebornen Bork. – Nachrichten aus der Brüder-Gemeine, kd 45, lk 692–697.
- Lebensläufe 1834a** = Lebensläufe gottseliger Ehsten und Letten. Mitgetheilt von Predigern und Seelsorgern dieser Provinzen. 1. Der Ehstin Ello Rein († 26. Juni 1823 im Kirchspiel Odenpä, unweit Dorpat.) Von ihr selbst verfaßt und aus dem Dörpt-Ehstnischen übersetzt von M. H. Windekilde in Dorpat. – Dorpatische Evangelische Blätter. Für das Herzens- und Erfahrungs-Christenthum und die christliche Literatur, kd 3, vg 21–26.
- Lebensläufe 1834b** = Lebensläufe gottseliger Ehsten und Letten. Mitgetheilt von Predigern und Seelsorgern dieser Provinzen. 2. Des im Dorfe K., Kirchspiels A., unweit Dorpat, im Jahre 1830. verstorbenen Schulmeisters Isaak. Von ihm selbst verfaßt und aus dem Dörpt-Ehstnischen übersetzt von M. H. Windekilde in Dorpat. – Dorpatische Evangelische Blätter. Für das Herzens- und Erfahrungs-Christenthum und die christliche Literatur, kd 3, vg 137–143.
- Lebensläufe 1835** = Lebensläufe gottseliger Ehsten und Letten. 4. Des Ehsten Michel (geb. 1763, † 1832.) Von ihm selbst verfaßt, und aus dem Dörpt-Ehstnischen übersetzt von M. H. Windekilde in Dorpat. – Dorpatische Evangelische Blätter. Für das Herzens- und Erfahrungs-Christenthum und die christliche Literatur, kd 4, vg 406–412.
- Liman, Herbert (toim) 2008.** Chausseen, Alleen, Meilensteine, Chausseehäuser. Zeitzeugen der wirtschaftlichen und kulturellen Entwicklung Brandenburgs und Berlins. Hoppegarten: Landesbetrieb Straßenwesen Brandenburg.
- Linder, Johannes 1843.** Juttustamisse meije armsile Latsile hääs, nink ka wanna rahwale juhhatamisses, kuis Jummal armsaste kannap weikeste laste eest hoold, selletetu ennämbiste läbbi sündinu asju, kuis nemma Welliste man omma ettetulnu nink kokkokirjotetu Oppetaja Johannes Linderi käest, Paseli-Linan 1841 ajastajal nink armsa Ma-rahwa tullus neide kelen ümbre kirjotetu. Eddimänne jaggio. [Tlk Marcus Heinrich Windekilde.] Tartu: H. Laakmann.
- Munske, Horst Haider; Århammar, Nils; Faltings, Volker F.; Hoekstra, Jarich F.; Vries, Oebele; Walker, Alastair G. H.; Wilts, Ommo (toim) 2001.** Handbuch des Friesischen / Handbook of Frisian Studies. Tübingen: Max Niemeyer. <https://doi.org/10.1515/9783110946925>

- Naumann, Hans-Peter 2004.** Skandinavisch/Deutsch. – Sprachgeschichte. Ein Handbuch zur Geschichte der deutschen Sprache und ihrer Erforschung. Kd 4. (Handbücher zur Sprach- und Kommunikationswissenschaft 2, 4.) Toim Werner Besch, Anne Betten, Oskar Reichman, Stefan Sonderegger. 2. tr. Berlin–New York: Walter de Gruyter, lk 3282–3290. <https://doi.org/10.1515/9783110180411.4.19.3282>
- Nesselrodt, Markus 2025.** Zwischen Diskurs und Praxis. Preußische Herrschaft im geteilten Polen-Litauen zwischen 1772 und 1806 als koloniales Projekt. – Nordost-Archiv, kd 34, lk 16–33. <https://doi.org/10.25162/9783515138963>
- Ohlsson, Stig Örjan 1978.** Skånes språkliga försvenskning. 1. Inledning. Om skriftspråket under Skånes övergångstid. (Lundastudier i nordisk språkvetenskap. Serie A 30.) Lund: Ekstrand.
- Ohlsson, Stig Örjan 1979.** Skånes språkliga försvenskning. 2. Blandspråksanalyser. (Lundastudier i nordisk språkvetenskap. Serie A 31.) Lund: Ekstrand.
- Ohlsson, Stig Örjan 2002.** Outline of research on Nordic language history before 1800. – The Nordic Languages. An international handbook of the history of the North Germanic languages. Kd 1. (Handbücher zur Sprach- und Kommunikationswissenschaft 22, 1.) Toim Oskar Bandle, Kurt Braunmüller, Ernst Håkon Jahr, Allan Karker, Hans Peter Naumann, Ulf Teleman. Berlin–New York: Walter de Gruyter, lk 60–68. <https://doi.org/10.1515/9783110197051-008>
- Palwe 1834** = Palwe Jummalä kallid andid targaste nink parraussi pruki. Saksa kelest Tartoma keelde ärratõlkitu, rahwa tullus. [Tlk Marcus Heinrich Windekilde.] Tartu: J. C. Schünmann.
- Paulsen, P[eter] 1845.** Versuch einer Schulstatistik des Herzogthums Schleswig. Oldenburg i. H.: C. Fränckel.
- Peter Olivarius Bugge 2025** = Peter Olivarius Bugge. – Store norske leksikon. https://snl.no/Peter_Olivarius_Bugge
- Põldmäe, R[udolf] 1938.** Eesti vennastekoguduse võitlusest rahva joomapahega. – Eesti Kirjandus, nr 6, lk 281–293.
- Rafanell, August 2025.** Llengua parlada i llengua imposada. – Enciclopèdia.cat. <https://www.enciclopedia.cat/historia.-politica-societat-i-cultura-dels-paisos-catalans/llengua-parlada-i-llengua-imposada>
- Ross, Kristiina 2022.** Eesti keele varauusaegne mänguruum. – Keel ja Kirjandus, nr 8–9, lk 716–731. <https://doi.org/10.54013/kk776a5>
- Ross, Kristiina 2023.** Eesti kirjakeel – kas ohver või trikster? – Sirp 28. IV, lk 9.
- Russia 1834** = Russia. – Ninth Annual Report of the American Tract Society, presented at New-York, May, 1834. Printed at the Society's House, New-York, by D. Fanshaw, lk 47–50.
- Russia 1839** = Russia. – Twenty-fifth Annual Report of the American Tract Society, Boston, Presented at Boston, May 29, 1839. Boston: Printed by Perkins & Marvin, lk 67–70.
- Schröder, Ernst 1942.** Die „Blakkede“. Versuch der Erklärung der Zwischenschicht in Nord-schleswig. – Der Schleswig-Holsteiner, kd 23, lk 69–76.
- Schröder, Johannes von 1837.** Topographie des Herzogthums Schleswig. Kd 2. Schleswig: Königliches Taubstummen-Institut.
- Se õige Soldat 1837** = Se õige Soldat ehk Peter Lohbekki Ello-Käük. [Tlk Marcus Heinrich Windekilde.] Tartu: J. C. Schünmann.

- Seydi, Oumar 2024.** El panorama sociolingüístico actual en Senegal: interacciones y regulaciones desde la perspectiva ecolingüística. – *Revista Española de Lingüística*, kd 54, nr 1, lk 133–144. <https://doi.org/10.31810/rsel.54.1.5>
- Stienen, Daniel Benedikt 2025.** „Decolonize Prussian Poland”? Kritische Reflexionen. – *Nordost-Archiv*, kd 34, lk 147–179. <https://doi.org/10.25162/9783515138963>
- Stimmer, Benedikt 2025.** Diglossie als „koloniale” Machtverhältnis? Sprache und „aufgeklärte” Herrschaft in den preußischen und den habsburgischen Teilungsgebieten Polens um 1800. – *Nordost-Archiv*, kd 34, lk 71–82. <https://doi.org/10.25162/9783515138963>
- Stolberg, Doris 2021.** Sprache – Stil – Repräsentation. Deutsch-koloniale Sprachpolitik von Neuguinea bis Samoa. – *Kunstchronik*, kd 74, nr 7, lk 352–362. <https://doi.org/10.11588/kc.2021.7.104313>
- Storm, Theodor 1899.** Von Jenseit des Meeres. – T. Storm, *Sämtliche Werke*. Kd 1. 4. tr. Braunschweig: George Westermann, lk 235–284.
- Theil, Rolf 2024.** Luxemburgsk. – *Store norske leksikon*. <https://snl.no/luxemburgsk>
- Thrap, D[aniel] 1904.** Biskop Bugges Tilslutning til Brødremenigheden. – *Historiske Skrifter tilegnede og overleverede Professor Dr. Ludvig Daae paa hans syttiende Fødselsdag den syvende December 1904 af Venner og Disciple*. Christiania: H. Aschehoug & Co. (W. Nygaard), lk 32–45.
- Tracts 1835a** = *Tracts in Esthonia*. – *Twenty-first Annual Report of the American Tract Society, Boston, presented at Boston, May 27, 1835*. Boston: Printed by Perkins, Marvin, & Co., lk 25.
- Tracts 1835b** = *Tracts in Esthonia*. – *Tenth Annual Report of the American Tract Society, presented at New-York, May, 1835*. Printed at the Society’s House, New-York, by D. Fanshaw, lk 54–55.
- Vrieland, Seán D. 2025.** Sprog i Belgien. – *Lex – Danmarks Nationalleksikon*. https://lex.dk/sprog_i_Belgien
- Weiss, Johann Heinrich (toim) 1823.** *Adressen-Buch für die Stadt Basel*. Basel: Felix Schneider.
- W[eitling], G[ünter] 2011.** Zweiströmigkeit. – *Sønderjylland A–Å*. [Toim Inge Adriansen, Elsemarie Dam-Jensen, Lennart S. Madsen.] Åbenrå: Historisk Samfund for Sønderjylland, lk 412.
- Wiberg, S[ophus] V[ilhelm] 1871.** *Personalhistoriske, statistiske og genealogiske Bidrag til en almindelig dansk Præstehistorie*. Kd 3. Odense: Hempel.
- Windekilde, M[arcus] H[einrich] 1834.** Ueber die kürzlich erschienene Ehstnische Schrift: Palwe, Jummala kallid andid targaste ... pruki ... in einem Briefe des Verfassers an den Herausgeber der Evangelischen Blätter. – *Dorpatische Evangelische Blätter*. Für das Herzens- und Erfahrungs-Christenthum und die christliche Literatur, kd 3, vg 154–156.
- [Windekilde, Marcus Heinrich 1838].** *Feier des funfzigjährigen Amts-Jubiläum des Consistorialraths und Pastors Prediger Jens Peter Windekilde zu Wilstrup den 28sten Juni 1838*. Hadersleben: Heinr. Seneberg.
- [Windekilde, Marcus Heinrich 1854].** *From the Report of br. Windekilde of Dorpat and its Vicinity, 1850*. – *The Moravian Church Miscellany*, kd 5, lk 143–144.

[Windekilde, Marcus Heinrich 1861]. Lebenslauf des am 28. Januar 1861 in Herrnhut selig entschlafenen verheiratheten Bruders Marcus Heinrich Windekilde. – Nachrichten aus der Brüder-Gemeine, kd 43, lk 853–866.

■ **Jürgen Beyer** (sünd 1965), PhD, varauusaja kultuuriloo uurija; jurgen.beyer@mail.ee

Marcus Heinrich Windekilde and the linguistic situation in Sleswick and Livonia in 1838

Keywords: liturgical language, standard language, colonial language, travel account, Tartu–Estonian, Moravian Brethren

In 1838, Marcus Heinrich Windekilde, who ran the Moravian congregation at Tartu, Livonia, set out on a long journey with his family by horse-drawn coach in order to visit his father in the Danish-speaking part of the Duchy of Sleswick. The father was about to celebrate his fiftieth anniversary as a Lutheran minister.

After his return, Windekilde wrote a report about this journey for the Moravian Brethren under his care. His account is therefore composed in Tartu–Estonian. Windekilde took great care to use words his readers and listeners would understand, choosing paraphrases over precise terms when the objects in question were unfamiliar to his audience.

This article follows Windekilde on his journey, explains his background and stylistic choices, and discusses Windekilde's knowledge of Standard Danish and the Danish dialect spoken at his father's place.

The linguistic situation in the northern part of Sleswick merits closer examination, since also there – comparable to Livonia – German was the language of administration and higher education, while the majority of the population spoke a Danish dialect, with church services conducted in Standard Danish.

In those days, hierarchies of languages were rather common across Europe's multilingual regions. The article argues that the development of early written Estonian should be studied as an expression of socially stratified European multilingualism, rather than in the context of overseas colonialism, as has recently become fashionable in some scholarly circles.

■ **Jürgen Beyer** (b. 1965), PhD, researcher of early modern cultural history; jurgen.beyer@mail.ee